[0845] De verschriftelijking van middeleeuws Friesland – voorbeeld van een algemeen Europees patroon?

Marco Mostert

Summary

The publication in 2004 of Hir is eskriven *by Rolf H. Bremmer Jr. marks an important moment in the study of written culture in the Frisian lands in the Middle Ages. This article is an attempt to compare Frisian developments with developments in communication elsewhere in Europe during the 'long thirteenth century'. It is suggested that Frisia fits the general European pattern, albeit with some striking differences. Whereas in the surrounding areas princes and towns seem to have been the main instigators of the acceleration of written culture, in the absence of either a strong central government or a developed urban culture, in Frisia the monasteries seem to have been far more important. It is as yet too soon to speculate on the reasons why written culture developed in Frisia when it in fact did.*

1. Inleiding

In de laatste decennia is er steeds meer aandacht gekomen voor het fenomeen van de middeleeuwse geletterdheid. Men is zich in vrijwel alle disciplines die zich met de Middeleeuwen bezighouden gaan afvragen wat de rol van het geschreven woord in de verschillende middeleeuwse samenlevingen geweest is. Tezelfdertijd is nagedacht over de betekenis van het woord 'geletterdheid'. Wanneer kan men iemand als geletterd beschouwen? In hoeverre verandert het leren lezen en schrijven de manier waarop iemand de werkelijkheid waarneemt? Betekende de invoering van het schrift op steeds meer terreinen van het maatschappelijke leven dat de sociale en politieke structuren ingrijpend gewijzigd werden? In deze discussies is van meet af aan gebruik gemaakt van oorkondenmateriaal en andere documenten uit de praktijk van de machtsuitoefening, de handel, en het maatschappelijk en dagelijks leven van stadsbewoners. Het klassieke boek van Michael Clanchy, *From Memory to Written Record*, waarvan de eerste editie verscheen in 1979, is geschreven door een specialist op het gebied van de Engelse institutionele geschiedenis, die ge-

bruik kon maken van de uitzonderlijk rijke middeleeuwse archieven die in Engeland bewaard zijn gebleven.[1] Zijn studie inspireerde onderzoek naar de overgang van middeleeuwse samenlevingen waarin het menselijk geheugen het belangrijkste werd geacht om rechtstoestanden te bestendigen, naar samenlevingen waarin geschreven documenten die rol van het geheugen grotendeels hebben overgenomen.

Het boek van Rolf H. Bremmer, *Hir is eskriven*, uitgekomen in 2004, is een mijlpaal in de bestudering van de verschriftelijking van middeleeuws Friesland. Lezing maakt duidelijk dat de schriftcultuur aan het begin van de dertiende eeuw nog slechts hier en daar vaste grond onder de voeten heeft gekregen in de Friese landen. Aan het eind van de eeuw lijkt een veelvormige schriftcultuur te bestaan. De vraag, in hoeverre de Friese ontwikkelingen in de dertiende eeuw bijzonder waren, kan slechts beantwoord worden door de vergelijking van de Friese schriftcultuur met die in gebieden elders in Europa. Het lijkt erop, alsof Friesland in bepaalde opzichten vergelijkbaar is met Holland, maar ook met Scandinavië en andere verder weg liggende gebieden, zoals Polen en Bohemen.[2] Overal wordt er aan het eind van de dertiende eeuw veel meer geschreven dan een eeuw eerder; nieuwe vormen doen hun intrede, de volkstaal volgt hier en daar het alomtegenwoordige Latijn op, en steeds meer sociale groepen nemen actief deel aan de cultuur van het geschreven woord.

In deze bijdrage zullen we ons concentreren op de lange dertiende eeuw. Dat betekent niet, dat we niets weten over de omgang van Friezen met het geschreven woord in eerdere eeuwen. Vanaf de Romeinse tijd hebben we gegevens over schriftgebruik voor en door 'Friezen'. Die gegevens hebben echter grotendeels betrekking op gebieden die rond 1300 niet meer tot het Friese gebied kunnen worden gerekend.[3] En in die gebieden, gelegen ten westen en zuiden van Westergo, doet zich bovendien een probleem voor rond de con-

1. De tweede editie verscheen in 1993. Hierin werd een aantal zaken toegevoegd, zodat de omvang anderhalf keer zo groot werd.
2. Vgl. Burgers en Mostert (2003), vooral p. 137-139, Nedkvitne (2004) en Adamska (2004), p. 34-36.
3. Besproken in Mostert (1990), (1993) en (1998a). De verhalende bronnen zijn handzaam uitgegeven in Bijvanck (1930) en Lebecq (1983); de inscripties grotendeels in Bijvanck (1935), de runen worden behandeld in Philippa en Quak (1994), de toponiemen (voor zover ze betrekking hebben op plaatsen, die in Nederland liggen) door Künzel, Blok en Verhoeff (1988) en de munten door Grierson en Blackburn (1986). De oudste Friese rechtsteksten komen hierna aan de orde; in hun huidige vorm zijn ze produkten van de dertiende en veertiende eeuw, met als waarschijnlijke uitzondering de *Lex Frisionum* (zie Siems (1980)).

tinuïteit van de bevolking, en daarmee rond de vraag of de nazaten van de Friezen die we uit Romeinse bronnen kennen wel geïdentificeerd kunnen worden met de Friezen, die we uit vroegmiddeleeuwse bronnen kennen.[4]

2. Communicatie en het geschreven woord

Lezen en schrijven zijn vormen van communicatie, die uit onze samenleving niet meer weg te denken zijn. Het vergt enig denkwerk om ons een samenleving zonder het geschreven woord voor te stellen, of om ons een idee te vormen van de gevolgen die de invoering van het schrift in zo'n samenleving gehad moet hebben. In het onderzoek naar de verschriftelijking bestaat de begrijpelijke neiging om, wanneer een nieuw gebied of een nieuwe samenleving wordt toegevoegd aan de objecten van onderzoek, de aandacht in het begin vooral te richten op de inventarisatie van de geschreven teksten.[5] Dat gebeurt ook in *Hir is eskriven*: het gaat zeer nadrukkelijk om schriftelijke taalhandelingen, en om de functies die die taalhandelingen hebben voor de groepen die actief gebruik kunnen maken van het schrift, in casu de reguliere clerus en de aristocratie.[6] Het gaat om het uitoefenen door deze groepen van hun maatschappelijke functies, hun opleiding, om het beeld dat ze van zichzelf en van andere groepen in de samenleving vormen middels geschreven teksten, om organisatie en bestuur, en in mindere mate om het onderhouden van de relaties met het bovennatuurlijke en de woordkunst.[7] De invoering van het schrift in een samenleving leidt echter niet tot het afschaffen van andere vormen van communicatie. Er worden wel nieuwe vormen aan het scala van communi-

4. Vgl. Van Egmond (in voorbereiding). Wolfert van Egmond bereidt bovendien een monografie voor over de etnogenese van de Friezen in de (vroege) Middeleeuwen.
5. Vgl. Mostert (1999a) en (1999b), een bibliografie van 1580 titels, waarvan nrs. 1-139 over de verschillende benaderingswijzen van het probleem handelen. De tweede editie van het werk, waarin de bibliografie is verschenen, zal een sterk uitgebreide titellijst bevatten. Deze tweede editie zal in 2007 verschijnen.
6. We laten de bovennatuurlijke personen, die niet met de gewone zintuigen waarneembaar waren, buiten beschouwing, hoewel die voor de tijdgenoten net zo reëel aanwezig waren als personen in het ondermaanse. We merken echter op dat God zelf als schrijver van de Tien Geboden kon worden opgevoerd (Bremmer (2004) p. 61) en kon worden gezien als de 'oer-schrijver' (Bremmer (2004) p. 62).
7. De (mondelinge en schriftelijke) woordkunst komt er bekaaid af. Afgezien van enkele verwijzingen naar Bernlef (Bremmer (2004) p. 119, 137), vinden we slechts enkele opmerkingen over epische poëzie en bruiloftsliederen (Bremmer (2004) p. 120) en twee kerstliederen, in de veertiende eeuw te Aduard op een schutblad geschreven (Bremmer (2004) p. 49).

catievormen toegevoegd, maar de vertrouwde vormen blijven nog lang functioneel.[8] Om te komen tot een goed verstaan van de rol van het schrift dient daarom steeds de rol van de daarnaast gebruikte niet-schriftelijke en mondelinge vormen van communicatie verdisconteerd te worden. Die vormen laten, afgezien van visuele beelden, geen directe sporen na, maar hun gebruik kan wel beschreven zijn. Voor de dertiende-eeuwse Friese landen zijn hiervoor teksten zoals de *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* en de *Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* uitstekende bronnen.[9] Het is zo denkbaar een sociale geschiedenis van de communicatie in Friesland te schrijven, waarin naast aandacht voor de schriftcultuur nadrukkelijk ook aandacht wordt besteed aan symbolische ruimten, geuren, kleuren, gebaren, andere visuele tekens, rituelen en ceremonieën, gesproken talen (Fries, Latijn, Nederlands ...), plaatsen van herinnering, literatuur en de relatie tussen religie en het geschreven woord. Ook voor zo'n geschiedenis van de communicatie is het mogelijk, Friesland met andere gebieden te vergelijken.

Hir is eskriven levert hiervoor enkele aanknopingspunten. Zo wordt melding gemaakt van beelden van heiligen die boeken vasthouden en beschilderde wanden, die mede ter lering waren aangebracht. En er waren reliekschrijnen waarin de relieken zich bevonden, waarop een eed moest worden afgelegd.[10] Maar het gaat in dit boek als er over de betekenis van voorwerpen wordt gesproken vooral om voorwerpen met inscripties, zoals de twee- en driedimensionale voorstellingen in de kerken, de grafzerken met inschriften, klokken, en de Epposteen uit de kerk van Rinsumageest, die iemand met schrijfinstrumenten toont.[11]

We zullen ons hierom concentreren op een vergelijking van het schriftgebruik in Friesland en in andere Europese regio's in de lange dertiende eeuw.

---

8. Zie Mostert (1998b).
9. Jansen en Janse (1991) respectievelijk Lambooij, Mol e.a. (2001). In Bremmer (2004) worden deze bronnen voornamelijk gebruikt vanwege de vermeldingen of beschrijvingen van schriftgebruik die er ook in voorkomen. Verdere verhalende bronnen zijn te vinden via Carasso-Kok (1981) (bijvoorbeeld de nrs. 206, 238 en 363). Uiteraard komen ook elders geschreven verhalende bronnen in aanmerking, zoals de exempla van Caesarius van Heisterbach (Van Moolenbroek (1999)).
10. St. Margaretha met boek uit de kerk van Jever (Astringen): Bremmer (2004) p. 32, afb. 12. Beschilderde wanden: Bremmer (2004) p. 39. Reliekschrijnen: *ibid.*
11. Bijschriften bij afbeeldingen (tweede kwart dertiende eeuw): Bremmer (2004) p. 39. Beelden met inscripties: Bremmer (2004) p. 33. Grafzerken (vanaf de vroege dertiende eeuw): *ibid.* Klokken (vanaf 1295): Bremmer (2004) p. 37. De Epposteen (1341): Bremmer (2004) p. 34-35 en afb. 15.

3. Verbale communicatie

Visuele en auditieve media zijn uitermate geschikt om gebruikt te worden binnen groepen. Het licht dat het oog waarneemt en de luchttrillingen die het oor opvangt, kunnen over relatief grote afstanden 'ontvangen' worden. Terwijl reuk, smaak en tastzin onmiddellijke nabijheid van zender en ontvanger vragen, is dat bij gezicht en gehoor niet het geval. Men kan daardoor met grotere aantallen mensen tegelijk communiceren. Het is ongetwijfeld mede hierom dat men heeft geprobeerd om juist aan zichtbare en hoorbare tekens duurzaamheid te geven.

Nog belangrijker is het feit, dat de gesproken en geschreven natuurlijke talen tot de auditieve en visuele communicatievormen gerekend kunnen worden. Een samenleving zonder enigerlei vorm van taal is ondenkbaar. We kennen althans geen enkele menselijke samenleving waar men niet over een taal beschikt, en we kunnen ons nauwelijks voorstellen hoe men in groepsverband zonder taal meer dan de eenvoudigste handelingen zou kunnen verrichten. Hoe zou men zonder taal kunnen profiteren van andermans ervaringen, zijn plannen aan anderen kunnen mededelen, de taken verdelen, enzovoorts? Het is om het belang van de natuurlijke taal dat het onderzoek naar de communicatie in de Middeleeuwen zich vooral concentreert op mondelinge en schriftelijke verbale communicatie.

Uiteraard sprak men in de Friese landen in het Fries. Als spreek- en schrijftaal blijkt het Latijn echter van groot belang te zijn geweest, bijvoorbeeld in de communicatie met mensen die geen Fries spreken.[12] Dat heeft mogelijk niet alleen praktische redenen. Het Latijn gold zeer lang als de taal die over de hele wereld gesproken werd, en die daarom – anders dan de talen of dialecten die, bijvoorbeeld, met de partijen in een conflict konden worden geïdentificeerd – voor iedereen acceptabel was.[13] Wanneer men in de veertiende eeuw verdragen in het Nederduits vertaalt of in het Nederlands correspondeert met buitenstaanders,[14] kan dat op ongelijkheid tussen de partners wijzen. Dat er ook binnen het Friese gebied voor het opstellen van oorkonden zeer lang ge-

12. Vgl. Bremmer (2004) p. 71.
13. Voorbeelden die worden genoemd, zijn het verdrag tussen Rustringen en de stad Bremen van 1220 (Bremmer (2004) p. 71, 98), het Oudfriese schoutenrecht, dat rond 1312 voor de Hollandse graaf in het Latijn wordt opgeschreven (Bremmer (2004) p. 82), de Willekeuren van de Opstalboom van 1323 (Bremmer (2004) p. 89, 109) en de 'stadsrechten' van Appingedam van 1327 (Bremmer (2004) p. 89). Zie Adamska (in voorbereiding).
14. Verdrag van 1303 vertaald uit het Oudfries in het Nederduits: Bremmer (2004) p. 75. Correspondentie in het Hollands: Bremmer (2004) p. 82.

bruik werd gemaakt van Latijn,[15] heeft hier mogelijk ook mee te maken; daarnaast was het Latijn van oudsher de taal van het recht en had het mede daarom prestige in juridische aangelegenheden.[16] Wanneer men ervoor kiest om (delen van) oorkonden in de volkstaal weer te geven,[17] of wanneer brieven van het generaalkapittel van Prémontré in de moedertaal worden uitgelegd, gebeurt dat om de juridische aspecten duidelijk te maken.[18] Vertalingen van het Latijn naar het Oudfries hebben een voorkeur voor het concrete en specifieke boven het abstracte en algemene.[19] Het Latijn is ook de taal van de Openbaring, en klinkt in de kerken als sacrale taal. De uitleg van de sacramenten, de preken en de excommunicaties dienden echter in de volkstaal plaats te vinden, om er zeker van te zijn dat de gelovigen alles begrepen. Maar de preken van abt Jarich van Mariëngaarde (1238-1240) werden niet in de volkstaal opgeschreven. En de historicus Menko hoefde niet welsprekend te zijn in de volkstaal.[20]

Om iets te kunnen zeggen over het gesproken Latijn en Fries maken we gebruik van de uit de Friese landen overgeleverde geschreven teksten en van de beschrijvingen van taalgebruik in (bijvoorbeeld verhalende) teksten. Het gesproken woord is immers bevoordeeld door zijn grote souplesse en gemak, maar is als communicatiemiddel gebonden aan plaats en tijd: een redevoering zoals een preek wordt op een bepaald tijdstip gehouden, op een bepaalde plaats. De mens heeft echter geleerd tijd en ruimte te beheersen door systemen van gecodeerde materiële sporen, zoals het schrift, die een beroep doen

---

15. Vgl. Bremmer (2004) p. 72. De eerste Westerlauwerse oorkonde, van 1246, werd in het Latijn opgesteld (Bremmer (2004) p. 71). De Emsingoër Doemen werden in 1312 rechtstreeks in het Latijn geschreven (Bremmer (2004) p. 109).
16. Vgl. de slotzin van de Keuren van Hunsingo van 1252 (Bremmer (2004) p. 109) en het voorwoord van het Erfrecht van Vredewold van 1396 (Bremmer (2004) p. 101).
17. De eerste Westerlauwerse oorkonde waarvan we weten (Bremmer (2004) p. 138) in het Fries dateert van 1329 of, beter gezegd, het is een oorkonde waarin het protocol en het eschatocol in het Latijn zijn gesteld, de informatie over de rechtshandeling echter in het Fries wordt weergegeven (Bremmer (2004) p. 74). We kunnen daarom ook stellen dat het gaat om een Latijnse oorkonde, waarin enkele delen in het Fries werden vertaald. Een Oudengelse analogie is de zgn. *boundary clause*, die aangaf wat de precieze grenzen van een stuk land waren, en die in een overigens in het Latijn gestelde oorkonde omwille van de duidelijkheid in het Engels werd opgeschreven (zie Jenkyns (1999), met Pl. 6). Vgl. ook de *calques linguistiques* in het middeleeuws Latijn (Niermeyer (1940)).
18. Brief van het generaalkapittel (1243-1276): Bremmer (2004) p. 79.
19. Bremmer (2004) p. 108. Het is mogelijk dat dit, behalve met precisie, ook te maken heeft met een algemeen voorkomende karaktereigenschap van het denken zoals dat in overwegend orale samenlevingen voorkomt (vgl. Ong (1982) p. 36-57).
20. Bremmer (2004) p. 78-79.

op het gezichtsvermogen: een gesproken redevoering kan zichtbaar worden gemaakt, en de tekst kan elders en op een willekeurig tijdstip nogmaals tot horen worden gebracht. Het is vooral de relatie tussen het schrift en het gesproken woord die in de loop van de Middeleeuwen grote veranderingen heeft ondergaan. De lange dertiende eeuw blijkt in dit proces van groot belang.

4. De lange dertiende eeuw

De vraag, wat nu precies de invloed van het schrift op de ontwikkeling van de (middeleeuwse) samenleving is geweest, is in zijn algemeenheid niet te beantwoorden.[21] Wel is het mogelijk om enkele ontwikkelingen binnen de schriftcultuur aan te wijzen, die overal binnen de Latijnse christenheid hun invloed deden gelden, zij het dat ze nu eens een paar generaties eerder, dan weer later optraden dan in de noordelijke Nederlanden.

Veel vroegmiddeleeuwse samenlevingen, zo lijkt het, konden toe met mondelinge en niet-verbale vormen van communicatie. Mondelinge overlevering voldeed, en er was bij ontstentenis van het schrift ook niemand die in staat geweest zou zijn om veranderingen in de inhoud en vorm van overgeleverde mededelingen te onderkennen. Er was geen maatstaf voor het onderscheiden van objectieve en subjectieve kennis.[22] Zo'n maatstaf kwam er pas toen, mét de invoering van het schrift, aan het arsenaal van communicatievormen schrijven, lezen en voorlezen werden toegevoegd. Dat gebeurde in Europa ten noorden van de Alpen in het eerste millennium van onze jaartelling. Het schrift was er, zo wordt steeds duidelijker, vanaf de Oudheid geen onbekende, maar actief gebruik van het schrift werd pas geleidelijk aan gemeengoed.[23] Ten zuiden van de Alpen, in de mediterrane beschavingen die het schrift in de Oudheid in Europa hadden geïntroduceerd, geldt overigens ook dat actief schriftgebruik was voorbehouden aan een minderheid van de bevolking, zij het een grotere minderheid dan in het noorden.[24]

Binnen het eerste millennium blijken de zevende en achtste eeuw een periode te zijn, waarin de invoering van het schrift duidelijke vooruitgang boekte. Er is een groei in het aantal centra van de schriftcultuur waarneembaar, in nieuwe gebieden zoals de Britse eilanden en Duitsland ten oosten van de Rijn.

---

21. Voor het volgende, zie Mostert (2002), vooral p. 216-221.
22. Zie Mostert (2001), p. 18-22.
23. Zie McKitterick (1989) en (1990), en de bespreking van deze twee werken in Mostert (1995a).
24. Zie bijvoorbeeld Petrucci en Romeo (1992).

De Karolingische en post-Karolingische schriftcultuur van de negende tot en met de elfde eeuw zou onmogelijk zijn geweest zonder het voorwerk van insulaire clerici, zowel wat betreft de uitbreiding van de schriftcultuur in nieuwe gebieden als wat betreft de veranderingen in schrift en layout die het eenvoudiger maakten voor nieuwe geletterden zich in de schriftcultuur te bekwamen.[25]

De geleidelijke ontwikkeling van de schriftcultuur bracht met zich mee dat er behalve schrijven en (voor-)lezen ook andere activiteiten hun intrede deden die te maken hadden met de omgang met geschreven teksten. Men kon teksten ook afschrijven en bewaren. Naast de geschreven tekst zelf kwam er zijn kopie, en schriftgebruik leidde als vanzelf tot de vorming van instellingen, die bedoeld waren om documenten (oorkonden, brieven, rekeningen enzovoorts) te bewaren waar men later nog eens iets aan zou kunnen hebben, bijvoorbeeld wanneer rechten beschermd moesten worden: archieven. Daarnaast ontstond een instelling (of werd ontwikkeld op grond van antieke voorbeelden) om geschreven teksten in boekvorm te bewaren: de bibliotheek.[26] En een type school ontstond, waar de kennis werd opgedaan die nodig was om op efficiënte wijze met geschreven teksten om te gaan. Er kon een geletterde mentaliteit ontstaan.[27] Die zou weliswaar veel gemeenschappelijk blijven houden met de mentaliteit van ongeletterde tijdgenoten, maar fundamenteel verschillend worden in het belang dat aan geschreven teksten werd toegekend. Niet alleen, dat geschreven teksten een andere wijze van omgang met het verleden mogelijk zouden maken – op den duur zouden ze zelfs meer gezag kunnen krijgen dan de niet-schriftelijke werkelijkheid die ze representeerden. Deze ontwikkelingen zijn in de kiem aanwezig zodra een samenleving specialisten van het geschreven woord gaat vrijstellen; ze kunnen ook bij geletterden in het eerste millennium worden vastgesteld. Vanaf de dertiende eeuw zijn ze echter steeds duidelijker waarneembaar.

Ook Friesland blijkt in de dertiende eeuw alle genoemde variëteiten van de schriftcultuur te kennen. De auteur van het *Leven van Sibrand* (1259-1275) weet wat redigeren inhoudt.[28] Zijn geletterdheid gaat uit boven de functionele geletterdheid die nodig was voor het af en toe opstellen van een schriftelijke

---

25. Voor een samenvatting van deze materie, zie Mostert (1998c) en de daar genoemde literatuur.
26. Gezien de geringe omvang die de bibliotheek en het archief van de meeste (kerkelijke) instellingen in de vroege Middeleeuwen hadden, werden deze twee overigens pas na verloop van tijd gesplitst. Dezelfde geletterden waren nog lang voor beide verantwoordelijk.
27. Vgl. voor het volgende Burgers en Mostert (2003) p. 146-150.
28. Bremmer (2004) p. 52.

notitie. Dat hoeft ons niet te verwonderen. De kloosterlingen van Mariëngaarde hadden een bibliotheek tot hun beschikking; nonnen leerden ook schrijven en waren in staat boeken af te schrijven. Er werden lokaal boeken voor de kerkelijke zang en boeken voor de pastorale praktijk van seculiere geestelijken geproduceerd. Men werkte voor de zich ontwikkelende boekenmarkt.[29] In de veertiende eeuw maken de kopiisten van de handschriften van het Oudfriese recht hun naam bekend – in het Latijn uiteraard – , en de Friese geletterde kloosterlingen staan inderdaad 'in de traditie van de internationale schrijfcultuur'.[30]

In de lange dertiende eeuw, die begint ergens in de twaalfde eeuw en doorloopt tot ergens in de veertiende eeuw, doet zich een tweede cesuur voor in de verschriftelijking van de Europese beschaving. We zullen vijf, deels overlappende kenmerken van de dertiende-eeuwse Europese schriftcultuur de revue laten passeren, en aan de hand van *Hir is eskriven* nagaan in hoeverre de Friese schriftcultuur met het algemene Europese patroon overeenkwam.

In de eerste plaats – we hebben het al genoemd – doen zich enorme kwantitatieve ontwikkelingen voor. Overal in Europa, van Schotland tot Polen en van Scandinavië tot Italië worden er in de tweede helft van de dertiende eeuw opeens veel meer oorkonden geschreven dan voorheen.[31] In Friesland worden de oorkonden gemaakt in de kloosters.[32] De clerici zijn de specialisten van het geschreven woord, en zijn bij het vastleggen van alle rechtshandelingen betrokken. Ze laten zich er ook voor betalen.[33]

Waarom deze schaalvergroting in de oorkondenproduktie zich overal in Europa voordoet, en waarom juist in de tweede helft van de dertiende eeuw, is een vraag die tot op heden niet bevredigend beantwoord is. Heeft het te maken met de receptie van het Romeinse recht? Met de opkomst van de steden?

---

29. Siard, de tweede abt van Mariëngaarde (1194-1230), breidt de kloosterbibliotheek uit (Bremmer (2004) p. 51). Nonnen als leerlingen (Bremmer (2004) p. 46) en als kopiisten (Bremmer (2004) p. 44). Produktie voor kerkelijke zang (Bremmer (2004) p. 53); boeken voor de pastorale praktijk (Bremmer (2004) p. 49). Boekenmarkt: ruil of verkoop door kloosterscriptoria (Bremmer (2004) p. 48).
30. Bremmer (2004) p. 105. Colofons: Bremmer (2004) p. 102.
31. Vgl. *supra*, noot 2.
32. Bremmer (2004) p. 48. Of, zoals Bremmer (2004) p. 68 suggereert, er continuïteit is met de tijd van de eerste missionarissen, die de gewoonte van het Oudengelse *bocland* geïntroduceerd zouden hebben, valt nog te bezien. De optekeningen van de giften aan het klooster van Bonifatius werden te Fulda bewaard; ze werden bij mijn weten nimmer aangehaald in de Friese landen (vgl. Koch (1970) nrs. 7-17, 23-25).
33. Bremmer (2004) p. 70.

Maar waarom worden er dan ook zoveel méér oorkonden geschreven in gebieden die nauwelijks door het Romeinse recht beroerd worden, en die weinig stedelijk leven kennen? De groei in de produktie van geschreven teksten betreft overigens niet alleen oorkonden. Schoolteksten, bijvoorbeeld de Latijnse klassieken, worden ook veel vaker dan voorheen afgeschreven.

In de tweede plaats doen zich ontwikkelingen binnen de technologie van de schriftcultuur voor, die ingrijpender lijken te zijn dan alles wat sinds de achtste eeuw werd uitgevonden. De boeken die de dertiende eeuw voortbracht, lijken steeds meer op boeken zoals wij ze kennen. De structuur van de geschreven tekst wordt duidelijker aangegeven middels alinea's, interpunctie, woordscheiding, het gebruik van letters van verschillende grootte en kleur, enzovoorts. Complexe teksten worden op een logische manier geordend, en het terugvinden van informatie wordt vergemakkelijkt door het toevoegen van 'helpteksten' zoals indices, kruisverwijzingen en inhoudsopgaven. Catalogi en inventarissen worden aangelegd om het zoeken naar teksten in bibliotheken en archieven te vereenvoudigen. Kennelijk wordt het opzoeken van informatie in de twaalfde en dertiende eeuw dermate belangrijk, dat de bladzijde, de organisatie van het handschrift en de organisatie van verzamelingen teksten worden aangepast aan nieuwe vragen van nieuwe tekstgebruikers. Deze vorm van geletterdheid, die *consultation literacy* genoemd kan worden, en die ruimte maakt voor het selectief lezen van teksten, wordt algemeen in de dertiende eeuw.[34]

In dit verband is het interessant op te merken, dat de Oudfriese handschriften van ca. 1300 verzamelhandschriften zijn, waarin afschriften werden gemaakt van teksten die eerst in eenvoudige boekjes circuleerden. Bij het samenstellen maakte men gebruik van wat er in de kloosterarchieven of bibliotheken aanwezig was. Een voorbeeld hiervan is het Eerste Rüstringer Handschrift, dat gebruik maakt van boekjes uit een kloosterbibliotheek. Er heeft, met andere woorden, ook in Friesland een ontwikkeling plaatsgevonden waardoor het schriftelijk geheugen kon worden gereorganiseerd. Wellicht dat in het geval van handschriften met tweetalige teksten praktische overwegingen mede een rol speelden.[35] Het werd ook mogelijk om bijvoorbeeld juridische en historiografische teksten na elkaar in één handschrift af te schrijven, waardoor de identiteitsbevorderende functie van beide soorten teksten kon worden

34. Mostert (1995b) en Mostert (in voorbereiding).
35. Verzamelhandschriften: Bremmer (2004) p. 105. Boekjes als leggers: Bremmer (2004) p. 106-107. Eerste Rüstringer Handschrift: Bremmer (2004) p. 112.

versterkt.[36] De bewerking op rijm van het (valse) vrijheidsprivilege van Karel de Grote voor de Friezen, *Fon alra Fresena fridome*, is in de twee Hunsingoër handschriften afgeschreven.[37]

In de derde plaats komt in de dertiende eeuw de ontwikkeling van een geletterde mentaliteit hier en daar in zicht. Een enkel voorbeeld moet volstaan. In Engeland circuleerde een anekdote over de Earl van Warenne die, toen hij zijn eigendomstitels moest tonen aan de rechters van Edward I, een oud en roestig zwaard liet zien. Deze volkslegende, die indringend werd geanalyseerd door Michael Clanchy, kon ontstaan juist toen het schrift eerdere rechtspraktijken die vrijwel uitsluitend gebruik hadden gemaakt van de oraliteit, had verdrongen. Het verhaal lijkt een wanhoopspoging om de mondelinge traditie te beschermen tegen het geschreven recht. De groei van het schriftgebruik veranderde manieren van doen die voor degenen die eraan gewoon waren natuurlijk leken. Het schriftelijke juridische geheugen ging in het Engeland van 1290 terug tot 1189. Men mocht niet langer zoals vroeger getuigen oproepen met behulp van wier gezworen verklaringen een eigendomsrecht ooit had kunnen worden bevochten. Mythe en 'van horen zeggen' hadden geen plaats meer naast geschreven documenten. Roestige zwaarden en de ermee verbonden verhalen en rechten zouden hun functie snel gaan verliezen.[38]

In Friesland werden, net als elders, conflicten van oudsher beslecht op grond van het gewoonterecht.[39] Ook hier is het proces zichtbaar waarbij het fysieke geheugen langzamerhand aan belang verliest, terwijl het gebruik van geschreven documenten steeds vaker wordt voorgeschreven. In de loop van de dertiende eeuw wordt een begin gemaakt met het codificeren van het recht. Wanneer Friezen universitaire studies gaan volgen, leiden de mogelijkheden van het geschreven Romeinse en canonieke recht waarmee ze geconfronteerd worden als vanzelf tot de noodzaak het eigen recht op te tekenen.[40] De

36. Vgl. ook de prologen van het Friese recht, waarin de oorsprong van dat recht wordt aangegeven (Bremmer (2004) p. 114).
37. Bremmer (2004) p. 106; vgl. over de Magnusstof ook Bremmer (2004) p. 122-123, 133. Voor *Fon alra Fresena fridome*, zie ook Carasso-Kok (1981) nr. 238.
38. Clanchy (1993) p. 35-43.
39. Het is verwarrend, wanneer Bremmer (2004) p. 81 van een mondeling 'archief' van rechtsgewoonten spreekt. 'Archief' suggereert immers, dat de rechtsgewoonten vastlagen. In de mondelinge overlevering werd echter alles, wat geen relevantie had, vergeten. Ong (1982) p. 98 vat het als volgt samen: 'Customary law, trimmed of material no longer of use, was automatically always up to date and thus youthful – a fact which, paradoxically, makes customary law seem inevitable and thus very old'.
40. Bremmer (2004) p. 97, 98, 114.

Keuren van Langewold, waarin wordt verwezen naar eerdere rechtsdocumenten, zouden van rond 1250 zijn; de *Keuren van Hunsingo* dateren van 1252.[41] De archaïsche trekken van deze teksten kunnen op het conto worden geschreven van de mondelinge overlevering, terwijl de stijlfiguren van het Latijnse kunstproza ook een rol spelen.[42] Hoe de codificatie in zijn werk kon gaan, leren we uit het *Fivelgoër Boeteregister*. Dat vermeldt hoe Kampa Jeldric de dingman het recht 'in zijn hoofd' had opgesteld, het voordroeg en deze performance liet opschrijven.[43]

Wanneer het recht eenmaal is vastgelegd, kan men naar de letter van de wet verwijzen.[44] Men kan ook geschreven documenten gaan eisen. In de dertiende eeuw wordt in de relaties tussen Bremen en Rüstringen de rol van geschreven teksten steeds belangrijker.[45] In 1276 dienen alle partijen een exemplaar te krijgen van de in het Latijn opgestelde *Bisschopszoen*, waarmee een einde kwam aan de gewelddadige strijd tussen de bisschop van Münster enerzijds, en anderzijds Emsingo en Brookmerland.[46] Evenzo krijgt in 1313 iedere partij bij het verdrag tussen Aduard en de zijlvesten een exemplaar. Daarbij wordt uitdrukkelijk gesteld, dat die exemplaren 'van woord tot woord' overeenstemmen.[47] Het gaat er niet langer om, dat de teneur juist wordt weergegeven. In een mondelinge samenleving geldt 'een man een man, een woord een woord', zeker, maar om betrouwbaar te zijn hoeven de bewoordingen niet onveranderlijk vast te liggen. Pas na doorvoering van het schrift kunnen bewoordingen 'letterlijk' overeenkomen.[48]

Het geschreven woord wordt belangrijker en het heeft consequenties in de rechtspraktijk. Dit brengt veranderingen met zich mee in de manier waarop tegen geschreven teksten wordt aangekeken. Nog in de *Brookmerbrief* van rond 1280 is het regel dat de rechters worden voorgelezen door een clericus; in de veertiende eeuw moeten rechters weliswaar kunnen lezen – het Friese recht is immers geschreven recht – maar het Onze Vader en de geloofsbelijdenis volstaan.[49] Dit suggereert een verschil tussen hun voorgeschreven

41. Bremmer (2004) p. 91.
42. Bremmer (2004) p. 95-97.
43. Kampa Jeldric: Bremmer (2004) p. 101.
44. Vgl. Bremmer (2004) p. 68.
45. Bremmer (2004) p. 98.
46. Bremmer (2004) p. 93.
47. Bremmer (2004) p. 93.
48. Vgl. Burgers en Mostert (2003) p. 147-148.
49. De *Brookmerbrief* van c. 1280 werd voorgelezen door clerici (Bremmer (2004) p. 60). Leesvaardigheid van de rechters in de Derde Keur: Bremmer (2004) p. 60-61.

functionele geletterdheid en de minder geletterde praktijk. Belangrijker is evenwel dat de rechters zich onderwerpen aan het geschreven recht en aan de vonnissen, die rond 1275 moeten worden opgeschreven, voorgelezen en tenslotte gezegeld om rechtsgeldig te zijn.[50] Om ervoor te zorgen dat men de bepalingen van het verdrag tussen Fivelgo en Groningen van 1258 serieus zal nemen, wordt 'bepaald dat de tekst van dit verdrag elk jaar op de vijfde zondag na Pasen plechtig wordt voorgelezen'.[51] Het voorlezen is nodig om de aanwezigen te kunnen houden aan de teneur van het verdrag; het hoeft daarbij niet noodzakelijk te gaan om een letterlijke vertaling, maar wel om een correcte weergave van de inhoud in voor ieder begrijpelijke taal.[52] Zoals uit de *Brookmerbrief* blijkt, is in het laatste kwart van de dertiende eeuw de omslag bezig, waarbij het zegel als waarborgmiddel het zal gaan winnen van het geheugen van de levende getuigen. De omslag lijkt dus ongeveer in dezelfde tijd plaats te vinden als in Engeland.[53] Overigens betekent de grotere rol van het geschreven recht niet, dat het gewoonterecht opeens uitgespeeld is. Een verdrag tussen Groningen en Oostergo van 1318 verwijst naar *mos* en *consuetudo*. In 1327 worden het geschreven recht en het gewoonterecht nog naast elkaar genoemd. Zelfs het *Erfrecht van Vredewold* van 1396 refereert nog steeds aan ongeschreven recht.[54]

In de vierde plaats is er vanaf de lange dertiende eeuw een opmerkelijke ontwikkeling van de stedelijke scholen waarneembaar. Daarbij gaat het om de groei van parochiescholen, maar ook om de transformatie van kathedraalscholen in universiteiten, en om nieuw gestichte universiteiten. 'Scho-

---

50. *Keuren van Wininge* (Bremmer (2004) p. 60.
51. Bremmer (2004) p. 74.
52. Vgl. het voorlezen van het Latijn en het vervolgens samenvatten van de belangrijkste punten van de oorkonde waarin bisschop Hartbert van Utrecht ter gelegenheid van de wijding van de nieuwe kloosterkerk het klooster Egmond op 7 oktober 1143 in zijn rechten bevestigde (Koch (1970) nr. 121, besproken in Burgers en Mostert (2003) p. 137).
53. Dit betekent uiteraard niet dat het voorlezen van oorkonden wordt weggelaten na de acceptatie van het zegel als waarborgmiddel. De 'stadsrechten' van Appingedam van 1327 noemen brieven (oorkonden), voorzien van de zegels van de burgers, maar een brief moet eerst worden voorgelezen aan de rechters (Bremmer (2004) p. 98-99). Vreemd is dat niet. Tot op de dag van vandaag dient een notaris zijn stukken aan beide partijen voor te lezen, alvorens ze getekend worden. Wordt aan deze voorwaarde niet voldaan, dan is de rechtshandeling ongeldig.
54. Verdrag van 1318: Bremmer (2004) p. 100. Tweede Rüstringer Handschrift (1327): Bremmer (2004) p. 67. Erfrecht van Vredewold (1396): Bremmer (2004) p. 101.

ling' wordt gedeeltelijk losgekoppeld van de geestelijkheid. Men moest correct leren schrijven om vervolgens de lucratieve studies in rechten en medicijnen te kunnen volgen, of om opgeleid te kunnen worden tot notaris. Vooral dit laatste was nieuw. Voorheen werd kennis van het Latijn verworven door de clerus om de liturgische diensten te kunnen vervullen. Als er al mensen waren vrijgesteld om verder te studeren, dan gebeurde dat om het intrinsieke belang dat men aan de te verwerven kennis toedichtte: men studeerde theologie omwille van de theologie, niet om er beter van te worden. Nu worden kennis en toepasbare kennis, technologie, van elkaar gescheiden, en het onderwijs gaat zich meer en meer richten op de nieuwe maatschappelijke behoefte aan geletterden. Dat blijkt onder meer uit de nieuwe genres schoolteksten die hun intrede doen, vooral in de retorica. Deze wetenschap leerde – naast andere zaken – hoe men brieven moest schrijven. Deze zo belangrijke techniek voor toekomstige ambtenaren ontwikkelde zich en werd neergelegd in zogenaamde *artes dictaminis* waarin werd uitgelegd hoe men snel en efficiënt conventionele stukken kon produceren. De woordkeus, de onderdelen van de tekst en de stijl werden uit de doeken gedaan. Soms werden er aan deze *artes* juridische hoofdstukken toegevoegd om toekomstig kanselarijpersoneel ten dienste te staan.[55]

Scholen worden in de Friese landen voor het eerst genoemd in de twaalfde eeuw. Frederik van Hallum leerde in de eerste helft van de twaalfde eeuw het Onze Vader nog thuis, van zijn moeder.[56] Dezelfde Frederik stichtte een schooltje in zijn klooster Mariëngaarde, en als we zijn hagiograaf mogen geloven had deze school rond 1200 een grote roep. In het derde kwart van de dertiende eeuw zaten er maar liefst zeventien jongens op deze school. Als Hathebrand († 1198) een goed voorbeeld is, begon de schooltijd op vijfjarige leeftijd. Aan het eind van de twaalfde eeuw gaf Emo les als vijftienjarige. Frederik van Hallum stichtte tevens een nonnenklooster, te Bethlehem, waar voor onderricht van meisjes werd gezorgd.[57] Het lager onderwijs kwam ook al vrij snel buiten het klooster beschikbaar. Emo werd parochieschoolmeester te Westeremden, in 1148 had de Leeuwarder St. Vituskerk mogelijkheden voor

55. Cobban (1975) p. 220 e.v. over de dertiende-eeuwse aanpassing van de universitaire curricula om aan de maatschappelijke vraag naar klerken tegemoet te komen.
56. Bremmer (2004) p. 29. Over het belang van vrouwen in het onderwijs buiten de school om, zie Clanchy (2004).
57. Frederik van Hallum en Mariëngaarde: Bremmer (2004) p. 29, 51. Hathebrand: Bremmer (2004) p. 29. Emo: Bremmer (2004) p. 30. Bethlehem: Bremmer (2004) p. 31.

een schooltje, en in 1232 had Farmsum een schoolmeester.[58] Rond 1300 konden ook lekebroeders schrijven, getuige de fresco's in de Lidlumer kerk.[59]

Onderwijs voor gevorderde leerlingen werd mogelijk verzorgd door de *studia* van de dominicanen die in Leeuwarden (1245), Norden (1264) en Winsum (1285) werden gesticht.[60] In het hoger onderwijs vonden er uitwisselingen plaats. Frederik van Hallum ging naar Münster, Emo naar Oxford, Parijs en Orléans. Uit Parijs kwam Richard de Busco († 1260) naar Aduard. Daar werd volgens een zestiende-eeuwse bron onder meer onderwijs gegeven in de vrije kunsten en het canoniek recht. Een andere geleerde was Emanuel van Cremona († 1298), die professor in het Romeinse en canonieke recht wordt genoemd op zijn grafsteen te Aduard.[61] De samenstellers van het Oudfriese recht konden hun kennis van Gratianus dicht bij huis opdoen.

In de vijfde plaats ontwikkelde zich – we hebben er al op gezinspeeld – een geletterde mentaliteit. Geletterden hebben geleerd dat het geschreven woord de inhoud van een gesproken tekst niet eenvoudig voor altijd vastlegt, al was het maar omdat een geschreven tekst na verloop van tijd interpretatie nodig heeft; fouten dienen gecorrigeerd te worden. Voor mensen die wel kunnen schrijven, maar die een beperkt inzicht hebben in de mogelijkheden om met het schrift de werkelijkheid te kunnen beïnvloeden, ligt dit anders. Voor dergelijke half-geletterden is het geschreven woord identiek met dat wat ooit werd opgeschreven. Het dient eeuwig onveranderd te blijven. Dat idee wordt ook verwoord in de arenga's van de oudste Friese oorkonden. Voor half-geletterden was het bewaard blijven van het geschreven woord een evidentie, maar voor geletterden was dit niet meer dan een vurige hoop. Voor allen was de geschreven tekst echter meer dan iets om te lezen. Geschreven teksten kon men lezen, (voor-)lezen of aanhoren, maar men kon ze ook bekijken en in bezit hebben. Op al die manieren kon men deel hebben aan de tekst. Boeken en oorkonden waren niet alleen dragers van informatie, maar ook sterke visuele symbolen van het sacrale en de macht.

Ook in Friesland kende men verschillende niveaus (of 'registers') van geletterdheid. De gezaghebbende teksten van de Latijnse schriftelijke traditie

58. Westeremden: Bremmer (2004) p. 30. Leeuwarden: Bremmer (2004) p. 30. Farmsum: Bremmer (2004) p. 54, 59.
59. Bremmer (2004) p. 41.
60. Bremmer (2004) p. 57.
61. Frederik van Hallum: Bremmer (2004) p. 29. Emo: Bremmer (2004) p. 30. Richard de Busco: Bremmer (2004) p. 50. Aduard: Bremmer (2004) p. 47, 54, 55. Emanuel van Cremona: Bremmer (2004) p. 37, 50.

waren er, net als elders, relatief stabiel. Andere teksten waren – zoals de geletterde tijdgenoten wisten – relatief 'open' en aan verandering onderhevig. Of de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* hun openheid nu aan mondelinge overlevering of aan verschillende vertalingen uit eenzelfde Latijnse grondtekst te danken hebben, is lastig uit te maken.[62] Opvallend is, dat de strekking van het geschreven recht belangrijker was dan zijn bewoordingen.[63]

Het duurde lang voordat men in de Middeleeuwen, toen geletterden een minderheid vormden, vertrouwen schonk aan oorkonden. Men moest ervan overtuigd worden dat het schrift voordelen had boven het gebruik van levende getuigen. Men vroeg liever getuigen naar de feiten, en uit de levende herinnering werden die feiten desgewenst opgediept. Of wat de getuigen vertelden wel overeen kwam met de objectieve waarheid, was een vraag die men zich eenvoudig niet kon stellen. Het was immers eerst het schrift dat controle van de getuigenissen tot een mogelijkheid maakte. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw vond zoals gezegd overal in Europa een explosie van oorkondenproductie plaats. Het kan niet anders of de oorkonden hebben dan het vertrouwen gewonnen dat ze in de twaalfde eeuw nog ontbeerden. De Friese landen lijken te delen in deze ontwikkeling.

Oorkonden konden mede als bewijsmiddel erkend worden, omdat ze nu werden bewaard in archieven en werden afgeschreven in registers door de uitvaardigers, zodat oorkondenkritiek mogelijk werd. In de Friese landen zijn het de kloosters en kerken die als eerste archieven hebben. Zo heeft Bloemhof al ten tijde van Emo een archief.[64] De Hollandse graven stellen weliswaar ambtenaren aan, maar er is vooralsnog geen sprake van bureaucratisering. In de elfde en twaalfde eeuw is er geen wereldlijke instantie met een eigen archief.[65] De kerkelijke archieven vervullen in de Friese landen de rol die de archieven van de wereldlijke autoriteiten in de omliggende gebieden vervullen. De *Brookmerbrief* werd gedeponeerd bij een klooster, en in geval van een dis-

---

62. Vgl. Bremmer (2004) p. 110-111, 113. Indien men opteert voor het bestaan van Latijnse teksten in de elfde eeuw doet de vraag zich voor, waar die dan wel geschreven moeten zijn. Er waren toen immers voor zover we weten nog geen centra van schriftcultuur, zoals de kloosters, binnen het Friese gebied. Een gecompliceerde genese lijkt mogelijk, waarbij de openheid van de teksten uit mondelinge overlevering wordt verklaard, en er vervolgens een eerste optekening in het Latijn wordt gemaakt, die tenslotte op verschillende manieren in het Fries wordt vertaald.
63. Bremmer (2004) p. 111-112.
64. Bremmer (2004) p. 94.
65. Bremmer (2004) p. 82.

puut, zo werd vastgelegd, zou dát afschrift het pleit beslechten. In 1275 worden de *Keuren van Wininge* bij het klooster Bethlehem in bewaring gegeven, met dezelfde bedoeling.[66] De kloosters fungeerden als *locus credibilis*, net zoals bepaalde kloosters en kerken in Hongarije.[67] Een waterschapsdocument werd in 1295 bij Bloemhof in bewaring gegeven; ook de documenten van Oostergo werden door een klooster bewaard. Parochiekerken konden eveneens als archiefbewaarplaats dienen.[68]

5. Hoe kunnen we de Friese verschriftelijking verklaren?

Vanaf de dertiende eeuw begint het vliegwiel van de ontwikkeling van het moderne Europa op gang te komen, een ontwikkeling die wordt gevoed door de formele scholing in de kunsten van het geschreven woord. Formele scholing is de onderwijsvorm die de westerse samenleving in de Renaissance tot norm zal gaan verheffen.[69] Scholing leidt tot kennis die al dan niet kan worden toegepast als techniek, als technologie. Door de ontwikkeling van de technologie wordt de complexiteit van de samenleving vergroot. Die vergrote complexiteit leidt tot een vergrote vraag naar scholing, enzovoorts.[70]

Al deze ontwikkelingen maken dat de lange dertiende eeuw kan worden gezien als een periode die mogelijk belangrijker was voor de verschriftelijking van Europa dan de invoering van de boekdruk. Er moest immers eerst een publiek ontstaan voor de produkten van Gutenbergs uitvinding. Dat publiek wordt vanaf de dertiende eeuw gevormd in de steden. Daar vond scholing plaats, daar ontwikkelen zich de universiteiten die omwille van *consultation literacy* nieuwe vormen geven aan de cultuur van het geschreven woord. Daar ook ziet men de groei in de produktie van geschreven teksten het eerst, en daar kan men voor het eerst de ontwikkeling van een geletterde mentaliteit buiten de clerus volgen. Het stedelijk publiek werd in staat gesteld om geschriften aan te schaffen doordat ze nu niet alleen meer op peperduur perkament, maar ook op uit vodden vervaardigd papier werden afgeschreven.

Friesland heeft aan al deze ontwikkelingen deelgehad, zoveel is zeker. Maar er zijn ook verschillen met het algemeen patroon op te merken. Dat blijkt, wanneer we een antwoord zoeken op de vraag, welke sociale groepen het voortouw hebben genomen. Er is slechts een voorlopig antwoord te ge-

---

66. Brookmerbrief: Bremmer (2004) p. 91-92. Keuren van Wininge: Bremmer (2004) p. 93.
67. Szende (2004), vooral p. 111-113.
68. Bremmer (2004) p. 94.
69. Zie hierover Clanchy (1993) p. 14-16.
70. Zie Mostert (2002) p. 214.

ven. Er was geen centraal gezag rond 1200,[71] hetgeen betekent dat, anders dan in Engeland en – bijvoorbeeld – Noorwegen, het initiatief niet kon uitgaan van een wereldlijke vorst. Er was ook al geen stedelijke samenleving van grote betekenis rond 1200.[72] Anders dan bijvoorbeeld in Noord-Italië is de rol van de steden daarom minder van belang geweest. Wel valt op het fijnmazige monastieke netwerk, met zijn kloosterstichtingen, sterke persoonlijkheden en boekcultuur. Abten treden op als diplomaat binnen het Friese gebied; abten zijn tussenpersoon bij conflicten; abten schrijven nieuwe rechtsteksten. Emo, de abt van Bloemhof, is het die de dorpspastoors oplegt een boekhouding van giften aan de parochiekerken bij te houden.[73] In Friesland lijken de kloosters bij ontstentenis van een ontwikkeld centraal gezag of een gevorderde urbanisatie het voortouw genomen te hebben bij de ontwikkeling van de schriftcultuur.

De vraag, waarom de Friese abten nu juist in de dertiende eeuw zo'n rol hebben gespeeld in de verschriftelijking van de Friese gebieden is lastig te beantwoorden – overigens net zoals de algemene vraag, waarom de Europese schriftcultuur zich nu juist in de lange dertiende eeuw begon te ontwikkelen. De verklaring van Bremmer is niet afdoende. Inderdaad werd op het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 bepaald dat iedere belangrijke parochiekerk een school diende te hebben, en dat ieder priester naast de bijbel het canonieke recht in de vorm van het *Decretum* van Gratianus moest bezitten.[74] De conciliebesluiten waren echter eerder programmatisch dan dat zij op korte termijn konden worden geïmplementeerd. Het is mogelijk dat de Utrechtse bisschop al vóór 1294 de naleving van de Lateraanse *canones* heeft voorgeschreven. We hebben echter pas voor 1294 schriftelijk bewijs dat hij er werk van maakte – en hij moest zijn voorschriften in 1310 herhalen.[75]

Het is nog te vroeg om de vraag naar het waarom van de ontwikkeling van de Friese schriftcultuur uit de regionale monastieke schriftcultuur te beantwoorden. Omdat de keuze al dan niet het schrift te gebruiken wordt gemaakt op grond van overwegingen van maatschappelijke aard, is inzicht in de geschiedenis van de middeleeuwse Friese samenleving een vereiste om te komen tot beter inzicht. Voor een historicus, meer dan voor een filoloog, is de geschiedenis van de vormen van communicatie immers vooral een manier om

71. Bremmer (2004) p. 84.
72. Bremmer (2004) p. 84.
73. Abten als diplomaat, tussenpersoon, wetgever: Bremmer (2004) p. 88. Emo: Bremmer (2004) p. 70.
74. Bremmer (2004) p. 54, 64.
75. Bremmer (2004) p. 79.

sociale geschiedenis te bedrijven. Voor alle mediëvisten zijn de vragen die we ook aan de Friese samenleving kunnen stellen, van groot belang. Is er misschien nog méér te zeggen dan in *Hir is eskriven* werd gedaan over de ontwikkeling van verschillende 'registers' van schriftgebruik? Kunnen we misschien, bijvoorbeeld door gebruik te maken van de gegevens die in de laatmiddeleeuwse oorkonden te vinden moeten zijn,[76] meer te weten komen over de ontwikkeling van de geletterde mentaliteit en het vertrouwen in het geschreven woord? En wat is de rol van de archieven hierin geweest? Misschien dat het over een aantal jaren mogelijk zal zijn op deze vragen gefundeerde antwoorden te geven. Misschien dat we dan méér weten over de Friese middeleeuwse schriftcultuur en de Friese communicatiegeschiedenis. Misschien dat we dan ook meer kunnen zeggen over de afwijking van het algemene patroon, waarin aan abten en kloosters minder ruimte wordt toegedacht dan aan steden en vorsten. In ieder geval zal de publikatie van *Hir is eskriven* dan als een belangrijk moment in de geschiedenis van het onderzoek gezien worden.

Instituut Geschiedenis/Utrecht Centre for Medieval Studies
Universiteit Utrecht

76. Ganse (1988) geeft een lijst van oorkonden betreffende de Friese *Landesgemeinden*. Helaas is dit werk in Nederland niet te vinden.

LITERATUUR

Adamska (2004): A. Adamska, 'The study of medieval literacy: Old sources, new ideas'. In: A. Adamska en M. Mostert (ed.), *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Turnhout, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9), p. 13-47.

Adamska (in voorbereiding): A. Adamska, *Idioma Communis Totius Mundi. Studies on Multilingualism in Medieval East Central Europe* (in voorbereiding).

Bijvanck (1930): A.W. Bijvanck (ed.), *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland. Eerste deel. Eerste afdeling: Teksten*. 's-Gravenhage, 1930 (RGP, Grote Serie LXXIII).

Bijvanck (1935): A.W. Bijvanck (ed.), *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland. Tweede deel. Tweede afdeling: Inscripties*. "s-Gravenhage, 1935 (RGP, Grote Serie LXXXI).

Bremmer (2004): R.H. Bremmer Jr., *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum en Leeuwarden, 2004.

Burgers en Mostert (2003): J. Burgers en M. Mostert, 'Oorkondenvervalsing in Holland? De rehabilitatie van het 12de- en 13de-eeuwse Hollandse oorkondenwezen'. In: *Holland. Historisch Tijdschrift* 35 (2003), p. 134-151.

Carasso-Kok (1981): M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*. 's-Gravenhage, 1981 (Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2).

Clanchy (1993): M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. tweede editie Oxford, 1993 (eerste editie: Oxford, 1979).

Clanchy (2004): M.T. Clanchy, 'Images of Ladies with prayer books: What do they signify?' In: R.N. Swanson (ed.), *The Church and the Book*. Woodbridge, 2004 (Ecclesiastical History Society: Studies in Church History 38), p. 106-122.

Cobban (1975): A.B. Cobban, *The Medieval Universities. Their Development and Organization*. Londen, 1975.

Ganse (1988): A. Ganse, *Friesland und Gotland. Ein Vergleich spätmittelalterlicher Landesgemeinden*. Dissertatie Bochum, 1988.

Grierson en Blackburn (1986): P. Grierson en M. Blackburn, *Medieval European Coinage. With a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge. I. The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)*. Cambridge, 1986.

Jansen en Janse (1991): H.P.H. Jansen en A. Janse (ed.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*. Hilversum, 1991 (Middeleeuwse Studies en Bronnen XX).

Jenkyns (1999): J. Jenkyns, 'Charter bounds'. In: M. Lapidge e.a. (ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England*. Oxford, 1999, p. 97-99.

Koch (1970): A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. 1. Eind van de 7e eeuw tot 1222. 's-Gravenhage, 1970.

Künzel, Blok en Verhoeff (1988): R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988 (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 8).

Lambooij, Mol e.a. (2001): H.Th.M. Lambooij en J.A. Mol, m.m.v. M. Gumbert-Hepp en P.N. Noomen (ed.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland*. Hilversum en Leeuwarden, 2001.

Lebecq (1983): S. Lebecq, *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge*, 2 dln. Lille, 1983, II, *Corpus des sources écrites*.

McKitterick (1989): R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge, 1989.

McKitterick (1990): R. McKitterick (ed.), *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*. Cambridge, 1990.

Mostert (1990): M. Mostert, 'Het geschreven woord bij de Friezen in de zevende en achtste eeuw'. In: P. Bange en A.G. Weiler (ed.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989*. Nijmegen, 1990 (Middeleeuwse Studies VI), p. 256-268.

Mostert (1993): M. Mostert, 'De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis'. In: *Holland* 25 (1993) (themanummer *Geloof in Holland*), p. 125-155.

Mostert (1995a): M. Mostert, 'Het gesproken en geschreven woord in de Middeleeuwen'. In: *Theoretische Geschiedenis* 22 (1995) p. 135-148.

Mostert (1995b): M. Mostert, 'What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) p. 323-335.

Mostert (1998a): M. Mostert, 'De vroegste geschiedenis van de schriftcultuur in Holland'. In: D.P. Blok e.a. (ed.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaar-*

dag. Amsterdam, 1998 (Publicaties van het Meertens Instituut 29), p. 315-330.

Mostert (1998b): M. Mostert, *Oraliteit*. Amsterdam, 1998.

Mostert (1998c): M. Mostert, 'De orale lezer'. In: W. de Moor en B. Vanheste (ed.), *De lezer in ogenschouw. Een caleidoscoop van het lezen*. 's-Gravenhage, 1998, p. 19-32.

Mostert (1999a): M. Mostert, 'New approaches to medieval communication?' In: M. Mostert (ed.), *New Approaches to Medieval Communication*. Turnhout, 1999 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 1), p. 15-37.

Mostert (1999b): M. Mostert, 'A bibliography of works on medieval communication'. In: M. Mostert (ed.), *New Approaches to Medieval Communication*. Turnhout, 1999 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 1), p. 193-318.

Mostert (2001): M. Mostert, 'Herinneringen aan het barbaarse verleden: mondelinge tradities in de vroegmiddeleeuwse historiografie'. In: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (ed.), *Omgang met het verleden*. Hilversum, 2001 (Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 18), p. 9-43.

Mostert (2002): M. Mostert, 'Lezen, schrijven en geletterdheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) p. 203-221.

Mostert (in voorbereiding): M. Mostert (ed.), *Organizing the Written Word. Scripts, Manuscripts and Texts* (in voorbereiding) (Utrecht Studies in Medieval Literacy 2).

Nedkvitne (2004): A. Nedkvitne, *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 11).

Niermeyer (1940): J.F. Niermeyer, 'Les calques linguistiques dans le latin médiéval d'après les sources néerlandaises'. In: *ALMA. Bulletin du Cange* 15 (1940) p. 161-177.

Ong (1982): W.J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Londen 1982.

Petrucci en Romeo (1992): A. Petrucci en C. Romeo, *'Scriptores in urbibus'. Alfabetismo e cultura scritta nell'Italia altomedievale*. Bologna, 1992.

Philippa en Quak (1994): M. Philippa en A. Quak, *Runen. Een helder alfabet uit duistere tijden*. Amsterdam, [1994].

Siems (1980): H. Siems, *Studien zur Lex Frisionum*. Ebelsbach, 1980 (Abhandlungen zur rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung 42).

Szende (2004): K. Szende, 'The uses of archives in medieval Hungary'. In: A. Adamska en M. Mostert (ed.), *The Development of Literate Mentalities in*

East Central Europe. Turnhout, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9), p. 107-142.

Van Egmond (in voorbereiding): W.S. van Egmond, 'The Frisian people at the time of Boniface. Problems of ethnic identity and sources'. In: J. Palmer en E. Pettit (ed.), *St. Boniface. Englishman and European* (in voorbereiding).

Van Moolenbroek (1999): J. van Moolenbroek, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders*. Hilversum, 1999 (Middeleeuwse Studies en Bronnen LXV).